

2. Het jaar 1940: Het begin van een reformatieproces in de synode

2.1. Dit hoofdstuk

2.1.1. Onderzoeksvragen bij dit hoofdstuk

De onderzoeksvragen van dit tweede hoofdstuk zijn of er in 1940 verandering komt in de hopeloos vastgelopen situatie waarin de Nederlandse Hervormde Kerk gevangen zit. Zo ja, hoe komt er verandering en in welk opzicht? Komen we hierbij het apostolaat al tegen en zo ja, hoe?

2.1.2. De lijn van dit hoofdstuk

In 2.2 luisteren we naar het artikel van Kraemer in *Woord en Wereld*. In 2.3 zien we hoe het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog bij de algemene synode leidt tot getuigenis en leiding geven aan de Nederlandse Hervormde Kerk. In 2.4 volgen we het ontstaan van de commissie voor kerkelijk overleg, in 2.5 zien we hoe de geest van Kerkelijk Overleg doorwerkt in de algemene synode en in 2.6 volgt de beantwoording van de onderzoeksvragen.

2.2. Artikel van Kraemer in *Woord en Wereld*

Op 1 april wordt K.H.E. Gravemeyer gekozen tot secretaris van de synode. In dezelfde tijd schrijft Kraemer een bijdrage over 'Kerkreorganisatie' voor het tweemaandelijks tijdschrift *Woord en Wereld*.¹¹²

Voor het eerst mengt hij zich in de discussie over de reorganisatie van de kerk. Hij geeft aan dit met grote schroom te doen, omdat hij tijdens de reorganisatiepogingen in het buitenland was. Hij overwint de aarzeling, omdat de reorganisatie een brandend vraagstuk is.¹¹³ Misschien kan het van betekenis zijn dat hij als 'leek' ook zijn stem bij die van het koor voegt, juist omdat hij als leek zeer intensief met dit probleem bezig geweest is in een ander deel van de wereld. Kraemer gebruikt het woord 'leek' om aan te geven dat hij zich met schroom als niet-theoloog in de discussie mengt. De aanhalingstekens geven aan dat hij niet uitgaat van de rooms-katholieke tweedeling geestelijken en leken. Hij erkent dat er sinds vele jaren serieus en bekwaam is gewerkt aan het probleem van de reorganisatie. Tegelijk moet hij vaststellen dat dit niet geleid heeft tot oplossing van de oude richtingsverschillen, maar veeleer tot een verscherping en wel in deze zin dat ieder zich vanwege het wantrouwen jegens de ander in eigen vesting verschanst.¹¹⁴ De kerk lijdt aan de ziekte van het intellectualistische separatisme.¹¹⁵ Het kan maar niet komen tot een werkelijk hartelijke, op wederzijds vertrouwen gegronde samenwerking. Hooguit middels bewust intellectueel geformuleerde akkoorden.

Het afkondigen van een moratorium kan niet het juiste antwoord zijn op het vastlopen van het reorganisatiestreven. Het organisatievraagstuk is voor onze Nederlandse Hervormde Kerk juist de concrete vorm waarin zich bij ons de nood der noden van de christelijke kerk aandient, namelijk de vraag: 'Christelijke kerk, wat zijt gij, en wat moet gij in deze wereld van *nu*, wanneer gij trouw en gehoorzaam wilt zijn aan de levenswet, die Uw Heer

¹¹² Kraemer, 'Kerkreorganisatie', 3-20.

¹¹³ Kraemer, 'Kerkreorganisatie', 3.

¹¹⁴ Kraemer, 'Kerkreorganisatie', 4.

¹¹⁵ Kraemer, 'Kerkreorganisatie', 5.

U geschonken heeft?’

Kraemer schrijft verder dat de reorganisatiestrijd zoals deze tot nu toe gevoerd is ons enige dingen leert.

1. In de eerste plaats dat de verwerkelijking van de reorganisatie van de kerk niet tot stand zal komen langs de koninklijke weg van het ontwerpen en aannemen van een nieuwe, Bijbels en theologisch verantwoorde kerkorde. Voorlopig althans niet. Tot nu toe gaat immers van dit streven geen verenigende, maar splijtende kracht uit. Er moet een dieper streven komen om elkaar niet naar elkaars woorden en formuleringen, maar naar elkaars bedoelingen te verstaan. Pas dan kan men de rechte weg met vertrouwen bewandelen.¹¹⁶

2. In de tweede plaats is een belangrijke les dat slechts een minderheid in de reorganisatiestrijd heeft meegeleefd.¹¹⁷ Het is een zaak van hoogleraren en predikanten, maar gaat aan de meelevende leden van de kerk voorbij. Een nieuwe weg om de kerk als kerk tot openbaring te doen komen, zal alleen gevonden kunnen worden als de kerk weer uit haar goddelijke levenswet gaat leven in hoofd en leden.¹¹⁸ Om zo te functioneren is de kerk niet afhankelijk van het functioneren van de synode. Een kerkenraad of een gemeente kan zichzelf de vraag stellen: Hoe kan ik en hoe moet ik in mijn eigen omgeving zó als aan Christus gebonden levensgemeenschap spreken en handelen dat de gemeente zich werkelijk naar binnen en naar buiten als een echt geestelijk huis betoont, open naar alle kanten en niet als een geïsoleerde vluchtheuvel? Hiermee is de kerkelijke kwestie niet opgelost, maar de kardinale geestelijke, de vraag ad hominem is gesteld en kan niet meer tot rust komen.¹¹⁹ Zo is het ook met de zending gegaan, waar de gemeente blind voor was. Iedere gemeente die ziende wordt en zicht krijgt op haar getuigende en dienende taak in de wereld ervaart tegelijk dat voor haarzelf onvermoede, nieuwe krachtbronnen ontsloten worden, waaruit zij vroeger niet leefde.¹²⁰ Met het vraagstuk van de reorganisatie is het net eender. De gemeente, het zogenaamde ‘kerkvolk’ weet in het algemeen niet wat kerk is. Hoe kan ze het ook weten! De kille, burgerlijke praktijk van ons kerkelijk leven zal het ze niet leren. Alleen een gedurige confrontatie met de ware werkelijkheid van de kerk, zoals die in Christus gegeven is, en met de hartstochtelijke bewogenheid om de wereld, zoals die in deze werkelijkheid ligt opgesloten, kan die heilzame verslagenheid over onze empirische werkelijkheid in de harten wekken. Dit is de enige betrouwbare basis van een werkelijke reorganisatie die de leden en het hoofd raakt.

Vermaningen helpen niet, klachten en beschuldigingen evenmin, alleen het voortdurend zich gezamenlijk stellen voor de levensgrond van de kerk en dat niet als aanhangers van richtingen, maar als leden van de gemeente. Zo alleen kan men bij een krachtige kern van gemeentelieden het besef doen geboren worden dat de kerk in deze tijd moet spreken, ja, moet roepen zoals de profeten geroepen hebben, omdat het Woord van God koste wat kost gehoord moet worden.

Dit lijkt een omweg naar een nieuwe synode, maar het is de enige heilzame weg, omdat deze weg werkelijk door de diepten van de nood van de kerk heenvoert. Het betekent niet dat de reorganisatie als rechtstreekse actie tot rust moet komen.¹²¹ Dat zou ook niet kun-

¹¹⁶ Kraemer, ‘Kerkreorganisatie’, 6.

¹¹⁷ Kraemer, ‘Kerkreorganisatie’, 7.

¹¹⁸ Kraemer, ‘Kerkreorganisatie’, 9.

¹¹⁹ Kraemer, ‘Kerkreorganisatie’, 9v.

¹²⁰ Kraemer, ‘Kerkreorganisatie’, 12.

¹²¹ Kraemer, ‘Kerkreorganisatie’, 13.

nen, omdat ze veel ernstige geesten te diep bezighoudt. En er is een begaanbare weg daartoe. Het is de tweede natuur van de Hervormde Kerk geworden om te zwijgen.¹²² Zij zal gedwongen moeten worden om weer te gaan spreken. Hoe? Op een waardige en ernstige wijze moet van de leden en ambtsdragers van de kerk een beroep op de synode uitgaan, waarbij de synode gevraagd wordt om zich uit te spreken en te handelen ten aanzien van urgente kerkelijke problemen. Dit kan op den duur niet zonder effect blijven.

Er is weinig reden om heil te zien in een poging om de synode in haar huidige samenstelling te bewegen tot spreken over brandende vragen. Er is een vruchtbaarder mogelijkheid. De synode zou het initiatief moeten nemen 'om een *brede kerkelijke vergadering bijeen te roepen*, samengesteld uit ambtsdragers en leken, die door hun optreden en streven bewezen hebben als christenen een levensterrein te bestrijken, waar ook de kerk haar spreken en handelen moet laten gelden. Als praktische, maar niet onbelangrijke kanttekening moet hieraan toegevoegd worden dat het aantal leken minstens gelijk moet zijn aan dat van de ambtsdragers, anders zal hun medewerking van veel geringer betekenis blijven dan wenselijk is, daar "leken", wanneer het over de vragen van kerk en christendom gaat, zich in een overweldigende meerderheid van theologisch sprekenden zo onwennig voelen, dat zij, hoewel lang niet altijd overtuigd, zwijgen.'¹²³ In zo'n brede vergadering moeten de geesten zich eens in vrijheid kunnen uitspreken over de vraag wat de kerk in het aangezicht van haar eigen nood en hulpeloosheid thans moet zeggen en doen.

Nederland lijdt diep onder het verschijnsel dat er geen stroming in ons kerkelijk leven is, geen circulatie waardoor verschillende geestelijke bronnen elkaar treffen. Alles zit vast en toch is er veel kostbaar leven, dat thans blijft stagneren. Er zijn er nu velen in Nederland die in steriele geestelijke gevangenschap verkeren en die bewust of onbewust zuchten naar het uur van de bevrijding, waarin de geesten elkaar ontmoeten kunnen in de ruimte van de roeping en van de verantwoordelijkheid die aan de kerk zijn geschonken.¹²⁴

Kraemer verwacht hier veel van, omdat hij het in 1933 zo ook in Indië heeft meegemaakt. Toen het kerkbestuur een grote vergadering bijeenriep, samengesteld uit ambtsdragers en 'leken', werd de kerk zelf ineens in de ruimte geplaatst waarin zij zonder verdere formaliteiten werd uitgenodigd om kerkelijk te gaan denken en spreken. Deze ervaring voerde krachten aan die er allang waren, maar die steeds latent waren gebleven. Het werd het begin van de bevrijding van de Indische kerk uit haar administratieve gebondenheid.

Het artikel van Kraemer 'ontvangt een veel breder gehoor dan hij zelf had durven verwachten. Op de predikantenvergadering na Pasen krijgt hij gelegenheid zijn bedoelingen te verduidelijken. Van allerlei kanten wordt instemming betuigd, de Synode bereikt een stroom van verzoeken tot het bijeenroepen van een bredere kerkelijke vergadering.'¹²⁵ Na het uitbreken van de oorlog op 10 mei wordt de behoefte alleen nog maar groter om samen te overleggen wat de kerk moet spreken en doen in deze oorlogssituatie onder de macht van de bezetter.

De indringende oproep van Kraemer aan hoofd en leden van de kerk valt bijna samen met het uitbreken van de oorlog. De coincidentie zal grote gevolgen hebben.

¹²² Kraemer, 'Kerkreorganisatie', 14.

¹²³ Kraemer, 'Kerkreorganisatie', 14.

¹²⁴ Kraemer, 'Kerkreorganisatie', 15.

¹²⁵ Van Leeuwen, *Dienaar der wereldkerk*, 132.

2.3. Het uitbreken van de oorlog leidt tot getuigenis

Op 16 april 1940 stelt de algemene synodale commissie een *urgentiecommissie* in, bestaande uit de president J.W.J. Addink, de vicepresident P. de Bruijn, de secretaris K.H.E. Gravemeyer, J.P. van Bruggen, L. Boer en D. den Breems. Uit de urgentiecommissie wordt een evacuatiecommissie benoemd, bestaande uit de president en de secretaris. Den Breems wordt verzocht hiervoor als secretaris op te treden. Bij beide commissies wordt J.R. Slotemaker de Bruïne¹²⁶ gevraagd als adviseur aanwezig te zijn.¹²⁷

De algemene synodale commissie stelt deze commissies in, omdat in geval van evacuatie of nog ernstiger toestand voor ons land of voor delen van ons land, zich omstandigheden kunnen voordoen waarin de normale toepassing van reglementaire bepalingen niet mogelijk zal zijn, bijvoorbeeld bij het afgeven van attestaties, het beroepen van een predikant of het verkiezen van ambtsdragers. Als iedereen dan met de beste bedoelingen naar eigen goedvinden gaat handelen, kan er sprake zijn van rechtsongelijkheid. Het zal dan niet mogelijk zijn de reglementen langs de normale kerkelijke weg aan te passen.

In zulke gevallen moeten kerkelijke besturen zich met hun vragen rechtsreeks richten tot de algemene synodale commissie die zo spoedig mogelijk advies geeft. De algemene synodale commissie kan ook ongevraagd advies geven. Indien mogelijk vraagt de algemene synodale commissie voor het uitbrengen van een advies het oordeel van de lagere besturen. Ontbreekt hiervoor de tijd, dan geeft zij direct advies.

De algemene synodale commissie benoemt een urgentiecommissie, die bevoegd is in dringende omstandigheden direct te handelen. De leden en hun secundi moeten in 's-Gravenhage of directe omgeving woonachtig zijn, tenzij de president na overleg met de secretaris hiervan ontheffing geeft.

De algemene synodale commissie is overeenkomstig het Algemeen Reglement art. 74 verantwoordelijk van de besluiten schuldig op de eerste gewone vergadering van de synode.¹²⁸

Dan breekt op 10 mei de oorlog uit. Drie dagen na de capitulatie van de Nederlandse regering schrijft Gravemeyer als secretaris van de algemene synodale commissie een concept voor een brief aan alle kerkenraden van de Nederlandse Hervormde Kerk met een woord van meelevens en getuigenis. Op die dag, 17 mei 1940, blijkt het 'voor de eerste maal mogelijk weder in kleinen getale te 's-Gravenhage in het gebouw der Algemeene Synode bijeen te komen en de eerste door de omstandigheden geboden maatregelen te bespreken.'¹²⁹ De brief luidt:

De Nederlandsche Hervormde Kerk wendt zich in verband met den eersten Zondag na de gewelddadige dagen, die wij hebben doorgemaakt, tot ons gansche volk met een woord van medeleven en van getuigenis.

Terwijl vragen van stoffelijken, zedelijken en geestelijken aard op ons aanstormen; terwijl onze persoon, ons gezin, ons maatschappelijk bestaan, ons gansche volksleven, het Huis van Oranje,

¹²⁶ Prof.dr. J.R. Slotemaker de Bruïne (1869-1941), eerst predikant en later kerkelijk hoogleraar te Utrecht, later minister van Arbeid en van Onderwijs. Hij maakte zich binnen de Ethische Vereniging (opgericht 1921), die voornamelijk een studiekering was, verdienstelijk voor de sociale vragen. Zie J.N. Bakhuizen van den Brink, *Handboek der Kerkgeschiedenis*, dl. 4 (Den Haag 1968), 231.

¹²⁷ *Bijlagen van de Handelingen der Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk ten jare 1940* ('s-Gravenhage 1940), 212.

¹²⁸ *Bijlagen 1940*, 213v.

¹²⁹ *Bijlagen van de Handelingen der Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk ten jare 1941* ('s-Gravenhage 1941), 131.

zich met zijn zorgen en onzekerheden over ons heen storten, openen wij te zamen onzen Bijbel, die juist thans zijn veelvuldigen rijkdom ons openbaart.

Wij zien het familieleed, in duizenden gezinnen gedragen; wij staren op wat aan leed massaal gedragen wordt; wij turen in een toekomst, die met haar duizend vragen ons geen enkel antwoord te vernemen geeft. Doch wij stamelen van Gods troost, die door tallozen ondervonden is in vorige eeuwen, en die ook thans niet te klein zal wezen. Wij strekken onze armen uit naar Gods *barmhartigheid*, die in Jezus Christus voor alle volken vleesch en bloed geworden is, tegenover alles, wat ons tot verootmoediging dringt. Wij begeeren door den Heiligen Geest voor het heden te ontvangen de *vastheid*, die de Psalmist deed getuigen, Ps.46:2 en 3: God is ons een toevlucht en sterkte, Hij is krachtiglijk bevonden een hulp in benauwdheden. Daarom zullen wij niet vreezen, al veranderde de aarde hare plaats, en al werden de bergen verzet in het hart van de zeeën.

En wij getuigen van *ons vertrouwen in de toekomst*, voor enkeling en Kerk en volk, om der wille van Hem, die Zijn Raad volvoert en die door de zekerheid van Dien Raad ons bekwaamt om aan Zijn hand te gaan door het duister; te dragen wat Hij te dragen geeft; te volvoeren, wat Hij te volvoeren geeft; en biddend te getuigen van Zijn licht, dat alle duister overwint.¹³⁰

's Gravenhage, 17 Mei 1940.

De Algemeene Synodale Commissie der Nederlandsche Hervormde Kerk

P. de Bruijn, loco-President

K.H.E. Gravemeyer, Secretaris

Dit schrijven is een historische gebeurtenis in een historisch tijdsgewricht. Het is verbaazingwekkend, zo zal Kraemer in 1941 formuleren, dat de algemene synode haar 'zwijg-*adat*' doorbreekt en belijgend en getuigend spreekt tot de kerk.¹³¹

De algemene synode spreekt niet alleen, maar handelt ook. Er wordt een enquête gehouden om de oorlogsschade van gemeenten en predikanten te weten.¹³² Er wordt gevraagd of de predikant in leven is en ter plaatse werkzaam; of het plaatselijke kerkelijke leven voorshands doorgang kan vinden en hoe de toestand van het kerkgebouw, de pastorie en het catechisatiegebouw is.

'Om steun en leiding te geven wordt door den Secretaris' een aansporend woord tot de kerk gericht in nummer 16 van het *Weekblad*.¹³³ Hierin wordt opgewekt om het werk in de gemeenten doorgang te laten vinden. De prediking van het Woord, de verkondiging van het Evangelie 'geve door de krachtige werking van den Heiligen Geest de enige troost in leven en in sterven'. In hetzelfde nummer worden alle gemeenten en kerkenraden opgewekt een woord van gedachtenis te wijden aan de gesneuvelden en de gewonden. De kerk gaat geestelijk leiding geven.

In nummer 17 van het *Weekblad* wordt een noodcollecte uitgeschreven in de gehele kerk op zondag 2 of 9 juni voor die gemeenten die door het oorlogsgeweld getroffen zijn.¹³⁴ In hetzelfde en ook in het volgende nummer treffen we opnieuw allerlei praktische noodmaatregelen om de gevolgen van de oorlog op te vangen.

De urgentiecommissie besluit in haar vergadering van 28 mei 1940 dat alle kerkenraden verplicht zijn zich te abonneren op het *Weekblad der Nederlandsche Hervormde Kerk*,

¹³⁰ *Bijlagen 1940*, 214v.

¹³¹ Kraemer, 'De kerk in beweging', 4v. Zie ook: evaluatie 21.2.2.1.

¹³² *Bijlagen 1940*, 215v.

¹³³ *Bijlagen 1940*, 216v.

¹³⁴ Volgens de verantwoording in de *Bijlagen 1941* heeft deze collecte 163.645,43 gulden opgebracht, 131.

‘zulks in verband met de belangrijke mededelingen, die in de huidige omstandigheden ter kennis van iederen Kerkeraad en van iederen predikant moeten komen.’¹³⁵

De urgentiecommissie geeft voorlichting in verband met vragen inzake voorbede voor de koningin en haar huis. Dit is naar het oordeel van de urgentiecommissie meer dan ooit geboden. Er wordt zelfs een juridische verklaring aan toegevoegd om de feitelijke situatie te tekenen: ‘Naar luid van het Internationaal Recht vervat in verdragen, die door een aantal Staten – o.a. Duitsland en Nederland – zijn aanvaard, blijft in geval van bezetting de soevereiniteit berusten bij den oorspronkelijken staat, doch is de uitoefening daarvan tijdelijk in handen van den bezetter; de uitoefening der soevereiniteit door het Staatshoofd is derhalve geschorst, maar geenszins vervallen.’¹³⁶

Bovenstaande zaken vermeld ik om te laten zien dat de urgentiecommissie praktisch en geestelijk leiding geeft. Kraemer zal in het volgende jaar in een artikel aangeven, dat er veel veranderd is in Den Haag.¹³⁷ Dit geldt niet alleen de algemene synodale commissie maar ook de algemene synode. Als de algemene synode 17 juli 1940 bijeenkomt, besluit zij een schrijven te laten uitgaan tot de kerk. In het *Weekblad* zal aan de kerkenraden en predikanten verzocht worden dit getuigenis van alle kansels af te lezen, terwijl ook het openingswoord van de president in het *Weekblad* wordt opgenomen.¹³⁸

De Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk in haar 125ste vergadering bijeengekomen op den 17den Juli 1940 voelt zich gedrongen bij de aanvang harer werkzaamheden, getuigenis te geven van het geloof der Kerk, die zij vertegenwoordigen en dienen moet.

In diepen ootmoed en met dankbaarheid spreekt zij uit, dat God aan de Hervormde Kerk in vroegere dagen van strijd den vollen schat van Zijn Woord en den troostvollen inhoud van het Evangelie: dat de rechtvaardige door het geloof leven zal, heeft hergeven. (Heidelbergsche Catechismus Zondag 23).

In dien strijd heeft Hij mannen verwekt, die stonden in de geheele wapenrusting Gods. Zo denke de Kerk met dankbaarheid aan wat God in Marnix van St. Aldegonde, vier eeuwen geleden, aan de Kerk der Hervorming heeft geschonken. Met lijdzaamheid hebben getrouwe getuigen in alle tijden den loopbaan gelopen, die hun voorgesteld was. Moge de Hervormde Kerk, die God in Zijn groote genade als een Moeder aan ons volk heeft gegeven, weer trouw worden gemaakt in haar roeping voor heel ons volk. Moge de oproep, die nu uitgaat, gehoord en verstaan worden, opdat de Kerk één moge zijn door de Waarheid en mogen daarbij alle belemmeringen worden overwonnen. Moge het karakter van de Nederlandsche Hervormde Kerk als deel van de Kerk van Christus opnieuw openbaar worden, opdat haar getuigenis weer klinkt te midden van het volksleven. Mogen de leden der Kerk in waar geloof door de krachtige werking van den Heiligen Geest met de ware Kerk van alle eeuwen belijden den Naam van den Vader, den Zoon en den Heiligen Geest, van dien God in wiens Naam zij gedoopt zijn, Wiens Naam zij openlijk hebben beleden, bij welke belijdenis een ieder, die tot de Kerk behoort, geroepen is te volharden.

Moge in plaats van partijheerschappij er een buigen zijn onder de heerschappij van Hem, Wien te dienen alleen den waren vrede geeft. En moge van hier en met nadruk in deze dagen een oproep uitgaan tot allen, van wie wij kerkelijk gescheiden leven om samen te luisteren naar den bede van den Hoogepriester onzer belijdenis Christus Jezus: opdat zij allen één zijn,

¹³⁵ *Bijlagen 1940*, 221v.

¹³⁶ *Bijlagen 1940*, 222.

¹³⁷ Zie 3.2.

¹³⁸ *Handelingen van de 125ste gewone vergadering van de Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk ten jare 1940* ('s-Gravenhage, 1940), 11v.

gelijkerwijs Gij Vader in Mij en Ik in U, dat ook zij in Ons één zijn, opdat de wereld geloove, dat Gij Mij gezonden hebt.

“Die deze dingen getuigt, zegt: Ja, Ik kom haastelijk, Amen. Ja, kom Heere Jezus! De genade van onzen Heere Jezus Christus zij met U allen”, Amen.

2.4. Het ontstaan van de commissie voor kerkelijk overleg

De volgende zittingsdag benoemt de synode een commissie om rapport uit te brengen over het voorstel van de urgentiecommissie om een kerkelijke vergadering samen te roepen. Tevens zijn er andere verzoeken in juli hierover binnengekomen, onder andere van Kraemer, van het hoofdbestuur van het Nederlandsch Hervormd Verbond tot Kerkherstel, van de voorzitter en secretaris van de vereniging Kerkopbouw en van het Reorganisatiecomité. De urgentiecommissie heeft een korte, maar veelomvattende mededeling met een nadere toelichting: ‘De Urgentie-Commissie heeft in hare vergadering van 2 Juli 1940 besloten aan de Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk voor te stellen een kerkelijke vergadering samen te roepen, die een zoo veelzijdig mogelijk beeld geeft van de geestelijke krachten der Kerk.’¹³⁹

Kerkopbouw, het Reorganisatiecomité en de urgentiecommissie vragen alle drie direct om de brede kerkelijke vergadering. De notulen vermelden: ‘Het is duidelijk, dat deze drie verzoeken van Kerkopbouw, het Reorganisatiecomité en tenslotte het voorstel van de Urgentie-Commissie *in niet geringe mate geïnspireerd zijn door het artikel van* (curs. RvK) prof. Kraemer in afl. 1 van “*Woord en Wereld*” dezes jaars, getiteld “*Kerkreorganisatie*”, ofschoon alleen de Urgentie-Commissie het in hare toelichting uitdrukkelijk noemt en citeert.’¹⁴⁰ Gravemeyer laat een lang citaat uit Kraemers artikel volgen, waar hij de gedachte uitwerkt dat de algemene synode een brede kerkelijke vergadering moet bijeenroepen.¹⁴¹ Gravemeyer legt vervolgens uit hoe Kraemer tot deze gedachte gekomen is, waarbij hij her en der uit het genoemde artikel citeert. Vervolgens geeft Gravemeyer het schrijven van Kerkopbouw weer.

Kerkopbouw zegt alle steun toe aan de genomen noodmaatregelen en concludeert: ‘De geheel nieuwe verhoudingen in ons vaderland dringen ook de Kerk tot een zich nieuw instellen op de haar toevertrouwde taak.’¹⁴² Het verzoek luidt: ‘Ons Moderamen zou het daarom van beteekenis achten, als de Synode kon besluiten uit de verschillende kerkelijke besturen, vereenigingen, en groepen vooraanstaanden (wij denken bv. ook aan onze kerkelijke hoogleeraren) te doen samenkomen, om zich over den toestand te beraden, de partijschappen te begraven en daardoor tot een zooveel mogelijk gelijke houding te geraken en Uwe vergadering advies te geven, om te komen tot een algeheele vernieuwing van het kerkelijk leven.’¹⁴³ Kerkopbouw oppert de mogelijkheid dat de synode adviescommissies gaat benoemen over vragen als: kerk en zending, kerk en diaconessenarbeid, kerk en school, kerk en jeugd, kerk en belijdenis.¹⁴⁴

Het Reorganisatiecomité dat zich achter de verworpen voorstellen van 1938 had geplaatst, wijst op het grote gevaar dat het volk bedreigt. Niet slechts door de oorlog, maar veelmeer door de overstroming met de leer van goddeloosheid en nieuw heidendom.

¹³⁹ *Handelingen 1940*, 97.

¹⁴⁰ *Handelingen 1940*, 104v.

¹⁴¹ Kraemer, ‘Kerkreorganisatie’, 14v.

¹⁴² *Handelingen 1940*, 106.

¹⁴³ *Handelingen 1940*, 106v.

¹⁴⁴ *Handelingen 1940*, 107.

Vanwege dit gevaar doet het Reorganisatiecomité een dringend beroep op de synode: 'Het geldt nu openlijk en krachtig te getuigen van Gods openbaring, stellig ook tegenover de demonen van dezen tijd, tegenover godloosheid en heidendom, tegenover de vergoeding van klasse of nationaliteit.'¹⁴⁵ Zij vraagt de synode dringend een conferentie te beleggen waar vertegenwoordigers uit de kringen van de ambtsdragers en eveneens uit die van de gewone gemeenteleden 'die op eenig gebied deelnemen aan arbeid, die in wezen is arbeid der Kerk, samenkomen, om zich te bezinnen op het werk, dat thans voor ons ligt.' Het onderwerp moet de diep ingrijpende vraag zijn 'hoe de Kerk de prediking van het Evangelie zal hebben te brengen in dezen uitzonderlijk kritieken tijd.' Als tweede verzoek oppert het Reorganisatiecomité alle kerken uit te nodigen die na 1816 de Nederlandse Hervormde Kerk hebben verlaten.

Gravemeyer analyseert vervolgens de brieven. Die van Kerkopbouw is geschreven in juli, dus na het uitbreken van de oorlog, die van het Reorganisatiecomité in april, dus voor de oorlog. 'Dit spiegelt zich af in de geuite wenschen.'¹⁴⁶ Een ander verschil is dat Kerkopbouw in contact wil treden met andere kerken, terwijl het Reorganisatiecomité zich wil beperken tot de Gereformeerde kerkgenootschappen in ons land. Beide stemmen hierin overeen dat zij aan de synode vragen een conferentie of vergadering samen te roepen uit allerlei kerkelijke kringen, ambtsdragers en gemeenteleden 'om den toestand der Kerk in de situatie van heden biddend te overleggen en voor Gods Kerk den weg tot nieuw leven te vinden.'¹⁴⁷

De urgentiecommissie spreekt niet over andere kerken, maar stelt voor 'een kerkelijke vergadering samen te roepen, die een zoo veelzijdig mogelijk beeld geeft van de geestelijke krachten der Kerk.'¹⁴⁸

De commissie van rapport adviseert de synode zich tot de Nederlandse Hervormde Kerk te beperken en wel tot 'eene buitengewone kerkelijke vergadering uit allerlei kerkelijken kring, ambtelijk en niet-ambtelijk, en van niet te groot aantal – de Toelichting spreekt van een twintig of vijftwintig deelnemers, RvK – iets goeds uitwerken kan.'¹⁴⁹ De commissie adviseert de synode het voorstel van de urgentiecommissie te aanvaarden. De conclusie van het rapport wordt met algemene stemmen aanvaard, wat opmerkelijk is te noemen.¹⁵⁰ Met dezelfde eenstemmigheid stelt de synode enkele dagen later een antwoord vast dat aan enkele jonge predikanten gestuurd wordt die commentaar hebben gehad op het belijdend spreken van de kerk.¹⁵¹ Het is de enige negatieve reactie die wij op het spreken van de synode in de notulen tegenkomen.

Op woensdag 31 juli 1940 doet de president een voorstel met betrekking tot de personen die uitgenodigd zullen worden in de commissie 'welke hij de Commissie voor "kerkelijk overleg" zou willen noemen'.¹⁵²

Na enige bespreking wordt besloten de volgende personen uit te nodigen in de commissie zitting te nemen:

W.J. Aalders, Groningen; J.W.J. Addink, Heeze (N.B.); J.A. Bakker, Menaldum; S.F.H.J.

¹⁴⁵ *Handelingen 1940*, 107.

¹⁴⁶ *Handelingen 1940*, 108.

¹⁴⁷ *Handelingen 1940*, 108.

¹⁴⁸ *Handelingen 1940*, 108.

¹⁴⁹ *Handelingen 1940*, 109.

¹⁵⁰ Zie 3.2.2.

¹⁵¹ De notulen spreken van 'de heeren Poot e.a.'. *Handelingen 1940*, 142.

¹⁵² *Handelingen 1940*, 225.

Berkelbach van der Sprenkel, Utrecht; C.W.Th. Baron van Boetzelaer van Asperen en Dubbeldam, De Bilt; J. Boonstra, Gieten; J.P. van Bruggen, Amsterdam; J. Eykman, Amsterdam; K.H.E. Gravemeyer, 's-Gravenhage; Th.L. Haitjema, Groningen; W.J. Hemmes, Utrecht; G.P. van Itterzon, 's-Gravenhage; H. Kraemer, Leiden; H. Mulderije, Amsterdam; O. Noordmans, Laren (Gld.); P. Scholten, Amsterdam; G. Sevenster, Leiden; J. Severijn, Utrecht.¹⁵³

Al op 27 augustus 1940 komt deze vergadering bijeen onder de naam *commissie voor kerkelijk overleg*. Tijdens deze eerste ontmoeting zet Kraemer de motieven en het doel van de commissie uiteen. Hij benadrukt dat het geestelijk overleg in oorlogstijd zeer urgent is. Er is immers ook sprake van *geestelijke* oorlogstijd. De kerk moet beseffen een boodschap te hebben voor de haar omringende wereld in nood. Kraemer staat in direct rapport met de wereld om hem heen en concretiseert de wijze waarop kerk en gemeenten in evangelisatie, jeugdwerk, onderwijs, ziekenzorg, prediking, et cetera een directe taak hebben en van betekenis kunnen zijn voor een wereld in geestelijke nood en duisternis. Als resultaat van deze woorden komt de commissie voor kerkelijk overleg tot de oprichting van een negental werkgroepen, te weten (in alfabetische volgorde): Kerk en Financiën, Kerk en Gemeenteopbouw, Kerk en Jeugd, Kerk en Overheid, Kerk en Pers, Kerk en Prediking, Kerk en School, Kerk en Zending en Kerk en Ziekenzorg. De commissie voor kerkelijk overleg vaardigt naar elk van de werkgroepen enkele leden af en deze worden verder aangevuld met mensen uit de kerk van wie bekend is dat zij op het onderhavige terrein een bepaalde deskundigheid bezitten.

2.5. De geest van Kerkelijk Overleg werkt ook door in de synode

Blijkbaar is ook de algemene synode getroffen door de woorden van Kraemer bij de oprichting van Kerkelijk Overleg. In de vergadering van 16 en 17 oktober 1940 besluit de synode een kanselboodschap op te stellen die de kerkenraden vóór het eerste gebed van de kansel moeten doen afkondigen. De dankbaarheid en gedrevenheid van de synode spreken voor zichzelf:¹⁵⁴

De Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk, in vergadering bijeen op den 16den en den 17den October 1940, heeft met dankbaarheid kennis genomen van den verrichten arbeid der door haar benoemde Commissie voor Kerkelijk Overleg.

In diepen ootmoed wil zij met de Kerk haar zonde belijden tegenover haar Hoofd en Heer. Daarom erkent zij met grote dankbaarheid Gods singuliere genade, nu zoovelen zijn bewogen te bidden en te werken voor onze Vaderlandsche Kerk.

Zij begeert vurig, dat onder Gods genadige leiding in de zichtbare Kerk openbaar worde, dat de Kerk heeft, één Heer, één geloof, één doop, opdat zij bij brood en beker gedenke den dood des Heeren, totdat Hij komt.

Zij spreekt uit, dat de Kerk geroepen is door uitwendige en inwendige zending de haar toevertrouwde boodschap van het Evangelie van Jezus Christus uit te dragen, opdat ons volk en alle volken Hem loven.

Uit deze boodschap vloeit voort, dat zij haar bemoeienis uitstrekt over de opvoeding der jeugd en de verzorging der zieken.

In het licht van het Woord Gods zal zij haar weg moeten gaan door dit aardsche leven.

Dit Woord alleen bepale haar verhouding tegenover de overheid door wier hand het Gode

¹⁵³ Alleen Noordmans kan vanwege reismoeilijkheden zijn benoeming niet aannemen.

¹⁵⁴ *Handelingen van de buitengewone vergaderingen en van de 126ste gewone vergadering van de Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk ten jare 1941* ('s-Gravenhage 1941), 9-11.

belieft ons te regeeren. Door dat Woord weet de Kerk zich beschermd, op dat Woord mag zij steunen.

Zij dankt God te kunnen uitspreken, wat de Kerk ook in deze dagen met nadruk moet blijven zeggen.

De synode wil:

Ten eerste, de Kerk herinneren aan het hoge goed van de geestelijke vrijheid, die de Bijbel met zooveel nadruk voorstaat en opnieuw door de Reformatie, op den Hervormingsdag door de Kerk in dankbaarheid te gedenken, tegen alles en allen in, is beleden en gehandhaafd.

Ten tweede, de Kerk bepalen bij de plaats en de waarde van het Christelijk gezin en de opvoeding der jeugd, gedachtig aan de beteekenis van het verbond der genade en de dure roeping de ouders bij te staan in het nakomen van de Doopbelofte.

Ten derde, de Kerk opwekken tot een nieuwe waardeering van den dag des Heeren. De Kerk kome op voor de heiliging van den herdenkingsdag van de overwinning van onzen Heere Jezus Christus en de gemeente voege zich op dezen dag onder de prediking van het Woord des Heeren.

Het geloof is uit het gehoor en het gehoor door het Woord Gods.

Gods zegen zij nog over land en volk.

Ook in den weg der oordelen hebben wij U, o Heere, verwacht.

Zijt niet traag in het benaarstigen.

Zijt vurig van geest.

Dient den Heere.

Verblijdt U in de hoop

Zijt geduldig in de verdrukking.

Volhardt in het gebed.

Wachtende op de openbaring van Zijn onvergankelijke Koninkrijk.'

De synode spreekt niet alleen belijdend tot kerk en volk, zij stelt in dezelfde vergadering ook een brief op voor de rijkscommissaris Seyss-Inquart, als de hoogste Duitse ambtenaar in bezet gebied.¹⁵⁵ In dit schrijven maakt de synode met andere kerken hem kenbaar dat de onlangs uitgevaardigde voorschriften, waarbij de benoeming en bevordering van ambtenaren en andere personen van Joodsen bloede in Nederland wordt verboden, in strijd is met de christelijke barmhartigheid. De kerken worden op het diepst ontroerd omdat het hier het volk betreft waaruit de Zaligmaker van de wereld geboren is. Ze vragen de Rijkscommissaris dringend zijn medewerking tot de intrekking van deze voorschriften.¹⁵⁶

2.6. Beantwoording van de onderzoeksvragen bij dit hoofdstuk

Hendrik Kraemer schrijft een artikel in *Woord en Wereld* over 'Reorganisatie'. Hij analyseert de nood van de kerk en roept de kerk op een brede kerkelijke vergadering bijeen te

¹⁵⁵ Arthur Seyss Inquart (22 juli 1892 – Neurenberg, 16 oktober 1946) wordt in mei 1940 in de Ridderzaal officieel door de Duitse Wehrmachtgeneraals, Nederlandse en Duitse ambtenaren ingehuldigd als rijkscommissaris. De titel luidt officieel *Reichskommissar für die besetzten niederländischen Gebiete*.

¹⁵⁶ *Handelingen 1941*, 11v.

roepen om de krachten die er in de kerk zijn tot leven te laten komen en door de hele kerk te laten stromen. Het artikel is vooral een analyse dat en waarom het kerkelijk leven zo 'versteend en verkild' is. Tegelijk loopt er de draad van het apostolaat doorheen. De kerk moet kerk zijn om zending te bedrijven en om een open geestelijk huis te zijn voor de leden en naar buiten.

Ongeveer in dezelfde tijd wordt Gravemeyer gekozen als secretaris van de algemene synode. Ruim een maand later wordt Nederland door Duitsland onder de voet gelopen. De synode gaat voor het eerst na zo'n 125 jaar belijdend spreken.

Het voorstel van Kraemer om een brede vergadering samen te roepen vindt weerklank. De kerk roept deze vergadering samen als commissie voor kerkelijk overleg. Er worden een negental werkgroepen ingesteld om zich te bezinnen op diverse aspecten van werk waar de kerk zich mee bezig moet houden. De beweging van het apostolaatsdenken is in gang gezet en brengt beweging in een onbeweegbare kerk. De synode gaat spreken tot kerk, volk en overheid.